

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN

ŞƏRQŞÜNASLIQ

JURNALI

JOURNAL OF

ORIENTAL STUDIES

OF BAKU STATE UNIVERSITY

1/2024

Bakı - 2024

**Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
21 oktyabr 2021-ci il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir
(Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi 4361)**

Baş redaktor:
akademik Rafael Hüseynov

Redaksiya heyəti:

BELLİNGERİ GIAMPIERO

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya

CƏLİLOV OQTAY

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

CHALİSOVA NATALIYA

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya

EKİCİ METİN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Ege Universiteti, Türk Dünyası Araşdırmaları
İnstitutu, Türkiyə

FİLİPPOV ALEKSANDR

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya

XƏNDAN AYDAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

JAVADİ HASAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Kaliforniya Universiteti, ABŞ

KAZIMOV MEHDİ

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QARADAĞLI VÜQAR

Filologiya elmləri doktoru, dosent;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QASIMOVA AİDƏ

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

LO MBAYE

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Dyuk Universiteti, ABŞ

MANSOOR ASMA

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
İslamabad Beynəlxalq İslam Universiteti, Pakistan

MƏMMƏDOVA ƏSMƏTXANIM

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

NİKOLAYEVA MARIYA

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
Rusiya Elmlər Akademiyası, Rusiya

OCHİLOV OZODCON

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru;
Özbəkistan Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti,
Özbəkistan

RƏSULOĞ ƏSGƏR

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan

RÜSTƏMOV RÜFƏT

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

SUFİZODA SHODİMAXAMMAD

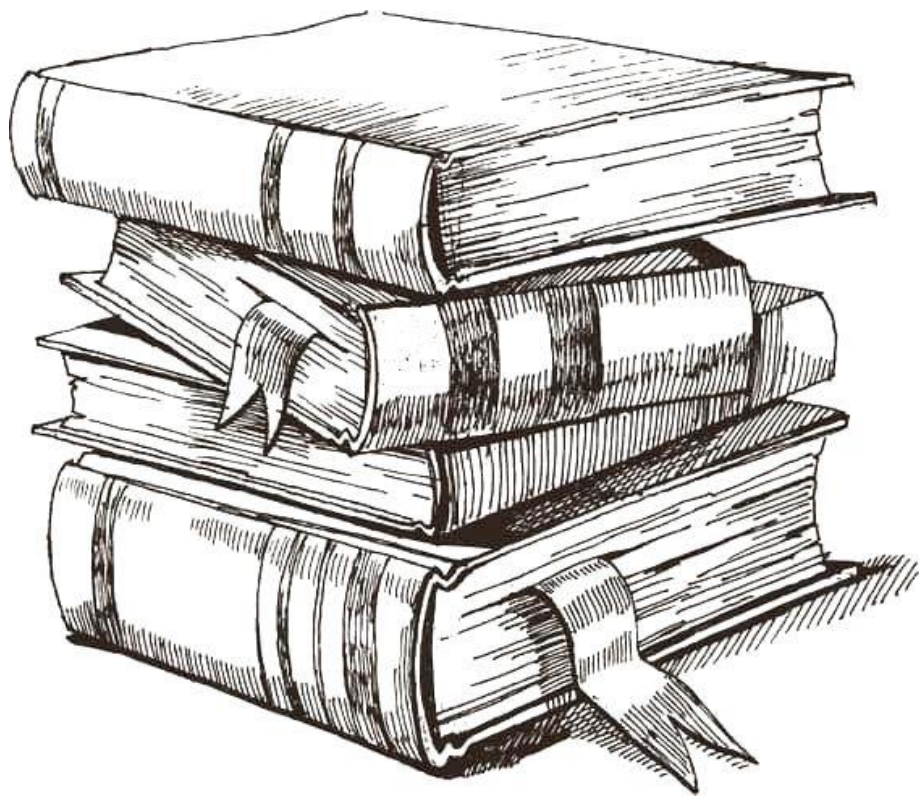
Filologiya elmləri doktoru, professor;
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası,
Tacikistan

TOBİA STEFAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Strasburq Universiteti, Fransa

Bakı Dövlət Universitetinin **ŞƏRQŞÜNASLIQ** jurnalı/Journal of **ORIENTAL STUDIES** of Baku State University, № 1 (4), 2024. – 168 səh. Bakı, BDU, 2024.

OXUYACAQLARINIZ

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

DƏMİROVA Cəmilə

ƏRƏB NƏSRİNDƏ ŞÜUBİLİKLƏ BAĞLI MÜLAHİZƏLƏR

Considerations on shu`ubi in arabic prose

11

HÜSEYNOVA Dilbər

ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA MƏRSİYƏ JANRININ TARİXİ İNKİŞAFI VƏ ONUN PARLAQ NÜMUNƏLƏRİ

The historical development of the genre of lamentation in Arabic literature and its bright examples

20

HÜSEYNOV Rafael

HACI ZEYNALABDIN SHIRVANI'S LIFE COMPLETED IN TRAVEL

Hacı Zeynalabdin Şirvaninin səyahətdə tamamlanan ömrü

28

KARAHAN Mədinə

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN "SƏRBƏST İNSANLAR ÖLKƏSİNDƏ" ƏSƏRİNDƏ FƏRD VƏ CƏMİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİ

The Relationship between the Individual and Society in Ahmed Beg Aghaoglu's "In the Land of Free People"

61

ƏLİYEVƏ Nərmin

THE CONCEPT OF A UNIFIED HOMELAND IN THE POETRY OF MOHAMMAD-HOSSEIN SHAHRIAR

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığında vahid vətən konsepsiyası

67

AĞABƏYLİ Vüsalə

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA YENİ QADIN OBRAZLARI VƏ ONUN ŞƏRQ ƏNƏNƏSİ İLƏ ƏLAQƏSİ

New female images 20th century Azerbaijani literature and their relationship with Eastern literary tradition

74

DİLÇİLİK

HÜSEYNOV Rafael

GÖRKƏMLİ ALİMİN NƏSRİ BAŞ TUTMAMIŞ, MƏZMUNU GƏRƏKLİLİYİNİ İTİRMƏMİŞ, QAYIDIŞI FAYDALI TARİXİ ARAŞDIRMASI

A Historical Study by a Prominent Scholar: Unpublished, Still Relevant by Content and Worth Revisiting

87

CƏFƏR Əkrəm

QƏDİM TÜRK DİLLƏRİ ABİDƏLƏRİNDƏ FEİLİ SİFƏT VƏ FEİLİ BAĞLAMALAR

Verbal Adjectives and Verbal Conjunctions in the Monuments of the Ancient Turkish Languages

99

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ÇEVİRMƏLƏR

ASLAN Aygün

**MƏHƏMMƏD İQBALIN URDU DİLİNDƏ OLAN ŞEİRLƏRİNDƏN
SEÇMƏLƏR**

Selections From Muhammad Iqbal's Poems in Urdu

145

TƏQDİMATLAR, RƏYLƏR, DƏYƏRLƏNDİRMƏLƏR

NURİYEVA Kəmalə

**ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN “TƏHZİBİ-ƏXLAQ” ƏSƏRİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMİŞ VƏ “MİRATU-L-CƏMAL” ƏSƏRİNİN İLK TAM
NƏŞRİ HAQQINDA**

On the Enhanced Edition of Abbasgulu Agha Bakikhanov's “Tahzibi-
Akhlag” and the First Complete Publication of “Miratu-l-Jamal”

159

APA7 qaynaqgöstərmə təlimatı

164

Nəşrə dair tələblər

166

Publication requirements

167

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 821.411.21

ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA MƏRSİYƏ JANRININ TARİXİ İNKİŞAFI VƏ ONUN PARLAQ NÜMUNƏLƏRİ

DİLBƏR HÜSEYNOVA*

Xülasə

Məqalədə ərəb ədəbiyyatında mərsiyənin yaranma və inkişaf tarixindən danışılır. Lakin mərsiyənin yaranmasına qədər cənazə musiqisinin necə meydana çıxması da maraq doğurmaya bilməz. Buna görə də məqalədə bu məsələyə də yer ayrılır, ilk cənazə mahnılarının müəllifi kimi sayılan Adəm peyğəmbərin əhvalatı qeyd olunur. Daha sonra janr haqqında geniş məlumat verilərək ərəb ədəbiyyatında olan ən parlaq nümayəndələr və nümunələr əks olunur. Məqalənin əsas obyekt və predmetinin tədqiqi ilə bağlı Xənsa, Əbu əl-Ətahiyyə, İbn Sureyc kimi məşhur şəxslərin adları çəkilir, eyni zamanda, İqnas Qoldsierin mərsiyə ilə bağlı məqaləsinə və bütün dövrlərdə qiymətli yazılı mənbə sayılan Əbu əl-Fərəc əl-İsfəhaninin "Kitab əl-əğani" əsərinə müraciət olunur. Yeri gəldikcə isə Azərbaycan ədəbiyyatında da gözəl nümunələri olan mərsiyə janrı ilə müqayisələr aparılır. Belə ki, Kərbəla hadisəsi münasibətilə bizim ənənələrimizdə də məhərrəmlik ayının qeyd olunması və buna görə də mərsiyələrin geniş vüsət alması heç də təsadüfi deyildir. Bu səbəbdən də, düşünürük ki, həm Azərbaycan, həm də ərəb ədəbiyyatında mərsiyələrin tədqiq olunması bu sahədə maraqlı nəticələr əldə etməyə kömək ola bilər.

Açar sözlər: mərsiyə janrı, niyahə, yas mərasimi, Cahiliyyə dövrü

Giriş

Cahiliyyə dövründə ərəblər arasında istifadə olunan şeir nümunələrindən biri də musiqi ilə şeirin birləşməsindən əmələ gələn, ən gözəl musiqili şeir nümunəsi olan mərsiyə idi. İlk insanlar olan Adəmin oğlu Habilə həsr etdiyi şeir və musiqinin birləşməsini nəzərə alsaq, belə demək olar ki, mərsiyə yaranan ən qədim musiqi və şeir növüdür. Məqalədə ərəb ədəbiyyatında mərsiyə janrının yeri, onun inkişaf mərhələləri, istifadə məramlarından söhbət açılır. Yeri gəldikcə isə digər xalqların ədəbiyyatlarına da müraciət edilir.

Bibliyada olan süjet xəttinə və müsəlman mifik-fəlsəfi musiqi nəzəriyyəsinə uyğun olaraq musiqinin yaranmasını Adəm peyğəmbərin (ə) oğlu Qabilin övladı Lamekin vəfatı ilə əlaqələndirənlər də, yəhudi ənənəsinə uyğun olaraq bu hadisə Lamekin oğlu İnvala aid edilir. Əbu Talib əl-Mufaddal ibn Salamın "كتاب الآلات الموسيقية" (Musiqi alətləri kitabı) əsərində o, tarixçi Hişam ibn əl-Kəlbəyə məxsus bu fikrə qarşı etirazını bildirərək qeyd edir ki, Lamekin əlli həyat yoldaşı və iki yüz cariyəsi olmasına baxmayaraq, uzun müddət övladı olmamış, nəhayət, Çilə və Yamm (Bibliyada Çillə və Ada kimi zikr olunur) adlı iki övladı – qızı və oğlu dünyaya gəlmişdir. Lamək oğlunun anadan olmasına çox sevinmə də, o, beş yaşında vəfat etmişdir. Bu kədərli hadisədən sonra Lamək qərara alır ki, cəsədi o vaxta qədər ağacdən assın ki, hissələrə ayrılınsın. Cəsədin əti sümüklərindən ayrılıb sonda yalnız sümüklər qaldıqda Lamək ağac parçası götürərək həmin sümüklərə – gövdəsini onun çanağına, qrifini ayağın aşağı hissəsi kimi, baş hissəsini ayaq formasına bənzəyən

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi; dilber.rehimova@gmail.com; ORCID ID 0000-0003-3848-9430

musiqi aləti düzəldir. Bu aləti mənası ağac olan “ud” adlandıraraq, daraqlarının sayını ayaq barmaqlarına bənzədir, vətərlərin yerinə isə simləri çəkir. Lamek udu çalarkən o qədər kədərlənib ağlayır ki, gözləri kor olur. Beləliklə, o, ilk cənazə mahnılarının müəllifi kimi də tarixə düşür. İncildə qeyd olunur ki, arfa və nəfəsli alətlərin yaradıcısı Ada olmuşdur (Имя брату его Иувал: он был отец всех играющих на гусях и свирели) (3, Бытие, Глава 8, стихи 4:21).

1. Mərsiyənin inkişaf tarixi

Ərəb mədəniyyətində mərsiyə olaraq tanınan cənazə mahnılarına daha öncəki dönəmlərdə – eramızdan əvvəl VII əsrdə Qədim Yunanıstanda hərbi-vətənpərvərlik elegiyaları olaraq rast gəlinir. Elegiya qədim yunan poeziyasında heksametr (altılıq)-pentametr (müxəmməs) adlanan beytlərdən təşkil olunan şeir formasıdır. Bu elegiyalar məzmun baxımından fəlsəfi, siyasi, qəmli, hərbi olmaq üzrə çox rəngarəng idi və daha sərbəst xarakterli idi. Elegiyaların daha geniş vüsət alması 1750-ci ildə Tomas Qreyin qələmə aldığı elegiya ilə bağlı olmuşdur və onun təsiri ilə daha sonrakı dövrdə məhəbbət elegiyaları yaranmağa başladı. Nəticə olaraq bu, davamlı hal aldı və çoxsaylı təqlidlərə, elegiyaların digər Avropa dillərinə tərcümə olunmasına səbəb oldu (Eyqes).

Tarixi bu qədər qədim dövrlərə gedib çıxan ölmüş şəxslərin kədərindən yaranan nəğmələr ərəblər arasında da rəğbət görürdü. Nəzərə alsaq ki, ərəb qəbilələri arasında baş verən arasıkəsilməz döyüşlər, təbii ki, çoxlu ölümlərə, qan intiqamlarına səbəb olurdu, bu da mərsiyənin ərəblər arasında daha da təşəkkül tapmasına gətirib çıxarırdı. Dini musiqinin hicri tarixi ilə II əsrin ilk yarısından meydana gələrək növhə, mərsiyə kimi növləri orta əsr müsəlman mədəniyyətində mühüm yer tutmuşdur. Bunlardan danışmadan öncə sırf dəfn mərasimini müşayiət edən adətlərə nəzər salmaq da yerinə düşərdi. Belə ki, əski çağlardan gələn məatimin – dəfnin səciyyəvi xüsusiyyətləri var idi.

Çox qədim zamanlardan gəlib çatmış təkrar-təkrar bir məlumatla təsadüf edirik ki, bu sayaq yas mərasimlərində insanlar baş örtüklərini çıxarıbmışlar. Əsla təsdiqlənə bilməz ki, bu, ərəb adətidir; çox güman, bu ənənə müsəlman xalqlarına xas imiş. Məs., IV əsrdə Dəyləmi müsəlmanlarından bəhs edilərkən qeyd olunur ki, onlar hüsr yerlərində başlarını açırdılar. Həm yas evinin sakinləri, həm də başsağlığı verməyə gələn şəxslər adi baş örtüklərinin əvəzinə paltarlarını başlarına və saqqallarına sıx şəkildə bürüyürmüşlər. Ehtimal ki, o adət həmin dövrdə Bağdadda çox böyük hörmətə malik şəxslər torpağa basdırılarkən tətbiq olunmuş. Danışılırdı ki, görkəmli teoloq, Qəzalinin müəllimi Əbu-l-Məali əl-Guveyninin (ölüm tarixi 478) yas mərasimində onun ölüm anı ilə dəfni arasında insanlar baş örtüklərini – əl-mənadillərini çıxarıbmışlar. Və nə məclisə yığılmış böyük adamlar, nə də əsilzadələrdən heç biri başını örtməyə cürət etməmişdi. Bizə 687-ci ildən Misirdən gəlib çatmış bir məlumatdan bəlli olur ki, Sultan əl-Malik əl-Mənsur Kilavunun oğlu Malik əl-Salihin ölümündən sonra ata başaçıq öz otağında oturubmuş, ağlayıb fəğan qoparan əsnada isə papağı (كلوثة – kalote) yerdə imiş. Başsağlığı vermək üçün gəlmiş əmirlər və əyanlar da papaqlarını yerə atıbmışlar (Goldzier, 1902: 325).

Məsələdən qısa haşiyəyə çıxaraq qeyd etmək yerinə düşərdi ki, hal-hazırkı və daha öncəki tarixlərdə Azərbaycan xalqının adət-ənənələrində bu adət əksinə olmuş, yas mərasiminə gələn xanımlar başlarına yaylıq salmış, kişilər isə əksər hallarda papaqdan istifadə etmişlər.

İslamdan öncə ərəb qadınları yaxın bir şəxs vəfat etdikdə qəbiləyə mənsub başqa qadınların da iştirakı ilə səcc üslubunda – qafiyəli nəsr formasında olan növhə adlanan şeirlər oxuyardılar. Lakin o da məlumdur ki, ərəb qadınlarının yaxın şəxsin ölümü münasibətilə oxuduğu ən qədim şeir növü standart metrikaya malik olan qarid şeir növü

idi. Qariddən mərsiyəyə keçidin səbəbini belə izah edirdilər ki, bu cür şeir növü daha təsiredici idi və qadınlar bu yolla böyük kütləyə müraciət edərək bəlkə də qəbilə nümayəndələrini intiqam almağa səsləyirdilər.

Ağılar çox erkən inkişaf edərək nəzmi forma almış və bu, “niyahə” (növhə) adlanmışdır. Niyahəyə şairlərin təsiri çox böyük olmuşdur. Rəvayətlərdə səslənən çağırışlardan əvvəlcə azsaylı sətirlərdən ibarət qısa, rədifli nəsihətamiz kəlamlar, sonra hərdən nisbətən uzun rəcəz-nəğmələr, onlardan da tədricən qəsidə şeir formasının çoxcəhətliyini və bədii formalarını özündə əxz edən mərsiyə formalaşmış inkişaf etmişdir. Həmin deyim ağıların musiqi ünsürlərinə də şamil edilir. Ağıcı qadınların ifa etdikləri sadə xalq havaları nəğmə deyən sənətkarlar tərəfindən ağı mahnıları kimi inkişaf etdirilmişdir. Bu mahnılar hüsr yığıncaqlarında məclisdə iştirak edən şəxslərdən ayrılmış şəkildə, bir pərdə arxasında ifa edilirdi (Goldzier, 1902: 308).

Ərəb tənqidçiləri mərsiyə və ərəb şeirlərinin bütün növlərinin arasında formal, həlledici bir fərq müşahidə etmişlər. Əgər qəsidə öz mövzu müxtəlifliyində daima nəsibdən qaynaqlanan sabit keyfiyyətlər təzahür etdirirsə, ağılar isə yarandıqları səbəbin nəticəsində şeir sənəti üçün səciyyəvi, demək olar, mütləq, zəruri başlanğıcdan məhrumdurlar.

Cəhiliyyə dövründə mərsiyələr adətən qadınlar tərəfindən səcc üslubunda, lakin ahəngli şəkildə, üzlerini və bədənlərini döyəcləyərək ifa olunurdu. Bütün bunlar İslam dini tərəfindən rəğbət görmədiyi üçün qadağan olunmuş, daha sonrakı dövrlərdə az olsa da, aradan qalxmışdır. Qadın şairlər arasında ən gözəl mərsiyə nümunələrini Xənsanın qardaşlarının ölümü münasibətilə yazdığı şeirlər təşkil edir. Leyla əl-Ahyəliyyə, Ummu-s-Sarih əl-Kindiyyə, Reyta bint Asım, Hind bint Utbə, Safiyyə bint Musafir, Haris ibn Ubad, Zuheyr ibn Əbu Sulmə, Hırnık bint Bədr, Əbu Zueyb əl-Huzəli, Nabığa əl-Cadi, Ummu Hakim bint Qarız, Ummu Kırfa Fatıma bint Rabia, Fərəzdəq, Cərir ibn Atiyyə, Bəşşar ibn Burd, Əbu-l-Ətahiyyə, Əbu Təmmam, İbnu-r-Rumi, Usamə ibn Munkız, İbn Nubatə əl-Mısrı isə öz uşaqlarının vəfatı münasibətilə mərsiyə yazan şairlərdən olmuşlar.

Ərəb xalqı arasında ta qədim zamanlardan təşəkkül tapmış mərsiyə az, ya çox da olsa, qəsidənin mövzu və strukturuna bənzər şəkildə yazılırdı və mərsiyə deyən şəxs ona başlayarkən özünü daha çox ağılamağa məcbur edirdi.

Formalara gəldikdə, hər şeydən əvvəl o cəhət vurğulanmalıdır ki, yarım bəndlərin hamısının xətti üzrə keçən ümumi qafiyə yalnız rəcəz mərsiyələrdə deyil, ümumi rədif istifadə olunmayan digər vəznlərdə də saxlanmışdır. Əzəli rəvayətlərə bu tərzdə əsaslanma o təzahürlərdə özünü büruzə verir ki, çox tez-tez ağılarda müsəmmət misralarının, başqa sözlə, daxili qafiyə qruplarının tətbiqi müşahidə oluna bilər; bu daxili qafiyələr çox vaxt bir neçə misra boyu ard-arda uzanıb gedir. Ağılardakı bu təsmit, mərsiyələrin digər keyfiyyətləri kimi, mədih qəsidələrə də sirayət edib öz yerini tutmuşdur və əski rəvayət ağıların sonrakı təsiridir. Həmin təsirin bu sayaq, qismən çox qədim əşar formalarında təsadüf edilməsi adıçəkilən incəsənət növünün yaşının təyin edilməsi sualına cavab axtarılarəkən tutarlı əsas kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Dastan ağı-şeirlərində olduğu kimi, sonrakı ağılarda da mərhumun adı həvəslə təkrar-təkrar çağırılır, yəni ad, ümumiyyətlə, dəfələrlə dilə gətirilir. Məs., Umm-Səlimənin döyüşdə həlak olmuş qardaşı əl-Valid b. əl-Valid əl-Mahzumi, Xalid b. əl-Validin qardaşı üçün oxuduğu ağılar tamamilən əski bir dastan niyahəni xatırladır:

.(Goldzier, 1902: .313) ابكي الوليد بن الوليد اخا العشيرة

ابكي الوليد بن المغيرة

Ağı söylənmələrinin vəzifəsi yalnız dəfn mərasimi ilə bitmirdi. Bizim günlərdə olduğu kimi, qədim zamanlarda da mərhumu torpağa tapşırırdan sonra yas tutulurdu. Bu zaman məclisə toplaşmış qonaqların qarşısında müəyyən müddət ağlar ifa edilirdi. Sirat Əntərdən aldığımız məlumat, sözsüz, tarixi cəhətdən hədsiz əhəmiyyətə malikdir. Bu İslamaqədərki münasibətlərdən bəhs edən romanın qəhrəmanı atasının vəfatından sonra bir müddət şəxsi hüzn evində – beyt əl-əhzanda yas mərasiminin ayinlərinə əməl edir və başsağlığı verməyə gələn dostları qəbul edir. Bu sayaq yas ağları üçün dəqiq müddət təyin edilməsi ağlabatan deyil. Qədim çağlarda, habelə daha sonrakı mənbələrdən bizə qalan məlumatlarda deyilir ki, bu müddət ərzində (söhbət təxminən bir ildən gedir) ən yaxın qadın, qohum-əqrəba mərhumun ətrafında ağı deyib oxşayır. Adətən bu işdə qonşu qadınlar və ən yaxşı rəfiqələr ağı çəkib fəryad qoparan qadınlara vaygırlıq edirlər. Ağı deyib oxşayarkən ailənin dost-tanışları sıralarına mənsub olmayan qadınlar üçün bu yardımın müddəti “اسعاد” təyin olunurdu. Lakin Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s) bu işdə qadınlara dostyana iştirakı qadağan edirdi: لا اسعاد ولا عقر في الاسلام . Heç kəsin niyahənin günahkar, suçlu vəqiflərinin gedişatına dayaq olmağa izni yox idi. Lakin eyni zamanda, şahidi oluruq ki, belə hədis yalnız İslamın sırf, ifrat paklıq tərəfdarlarının nöqtəyi-nəzərini əks etdirir və bu əski adət-ənənəni İslam təlimi mənasında qanuniləşdirmək cəhdləri çox göstərilmişdir (Goldzier, 1902: 321).

Belə ki, “mərsiyə” ərəb sözü olub, vəfat edən şəxs haqqında yaxşı sözlər deyərək onu xatırlamaq mənasında işlənir. Mərsiyənin ərəb ədəbiyyatında olan yerinə və roluna gəlincə isə, demək lazımdır ki, o, ərəb dilinin zənginləşməsi baxımından da çox mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Vəfat etmiş şəxsi mədh etmək məqsədilə şair daha gözəl sözlər və frazeoloji birləşmələrdən istifadə etməyə çalışır və nəticə olaraq ərəb dilinə daha çox yeni ifadələr daxil olur və tez bir zamanda da xalq arasında yayılaraq istifadə olunurdu. Lakin bu məsələ ilə bağlı başqa bir məqamı da diqqətə çatdırmaq vacibdir. Belə ki, ərəb mərsiyələri inkişaf etdikcə ölənin şəxsin adının dəfələrlə təkrarlanması, peşəsinin əks olunması kimi hallar mərsiyənin çoxlu terminlər və cinaslarla zəngin olmasına gətirib çıxarırdı. Bu da onun ifası zamanı dinləyicidə kifayət qədər hissiyyat yaratmır, qəmli əhvalı əks etdirmirdi.

Klassik ərəb mərsiyəsinin adətən 3 bölümü olurdu. Hüznü, vəfat edən şəxsin ardından çəkilən əzabı əks etdirən “nədb”, ölənin sağlığında yaxşı əməllərini əks etdirən və tərif edən “mədh” (ta’bin), hər şeyə baxmayaraq dözmək lazım olduğunu təlqin edən hissə (sabr). Qeyd etmək lazımdır ki, Cahiliyyə dönəmində əgər vəfatla əlaqədar yaxa yırtma, fəryad etmə, hönkürtü ilə ağlama var idisə, İslamdan sonra bu, öz yerini kədərini daha sakit yaşamaqla əvəzlədi.

2. Mərsiyə janrının parlaq nümunələri

Cahiliyyə şairlərindən olan Həssan ibn Sabit Uhud döyüşündə şəhid olmuş Həməzə üçün mərsiyələr yazmışdır. Müsəlman olmadan öncə şərəbin təsvirini verən, peyğəmbəri və İslamı həcv edən Həssan daha sonralar İslam yolunda yazdığı şeirləri ilə tanınmışdır. Bu cür şeirlərdən olan Həməzəyə yazdığı mərsiyələrdən bir nümunə verək:

بعدك صوب تامسيل الهائل
فمدفع الروحاء في حائل
لم تدرما مرجوعة السائل؟
غبراء في زى الشيم انماحل
يعثر في ذي الخروص الذابل
كالليث في غابتمه الباسل

أتعرف أئدار عفا رسمها
بين انسراديحفاأمانة
ساءنتها عن ذاك
دع عنك دار قد عفا
إلمالىء الشيز إذا
والتارك القرن لدى نبدة

لم يئر دون الحق باطل
شلت يدا وحشي من قاتل

واللابس الخيل إذ أجمت
أبيض في انذروة من
مال شهيدا بين أسيافكم

*İzi silinmiş yurdu tanıyırsanmı? Səndən sonra ora çox şiddətli yağış yağdı.
Belə ki, o, Hail dağında yerləşən Udmanə vadisinin iki tayından selin coşub-daşdığı
yerdəki yurddur.*

*Onu (Həmzəni) yurddan soruşdum, heç bir cavab vermədi və soruşana nə cavab
verəcəyini də bilmədi.*

*İzi silinmiş yurda deyil, quraqlıq və soyuq günlərdə tozu dumana qatan fırtına olanda
azuqə qabları dolu olan, yaxşıqlar sahibi Həmzəyə ağıla.*

*O ki döyüş meydanında düşməni iti uclu bir mizraq axtarırmış kimi atının
yüyəninin altında saxlayar.*

O, üsyankar ata minə bilən kimsədir və meşədəki cəsur bir aslan kimidir.

*O, Haşimoğulları içində bir zirvədir. Haqdan kənar batil olanla mübahisə etməz.
Ancaq haqq üçün batillə mübarizə aparar.*

*O, sizin qılınclarınızın arasında şəhid oldu, qatili olan Vəşinin əli çolaq olsun
(Həssan).*

Digər şairlərdən biri qardaşları Sahr və Müaviyə üçün mərsiyələr yazan, kişilərlə birlikdə müharibələrdə iştirak edən Xənsa olmuşdur. O, Qadisiyə döyüşündə Sahr adlı qardaşını və dörd oğlunu itirmişdir. Şairə Havza döyüşündə həlak olan qardaşı Müaviyəyə isə bu mərsiyəni həsr etmişdir:

بعوار فما تقضي كزاها
إذا ما التاب لم تزام طلاها
إلى البيت المحرم منتهاها
لقد رزئت بنو عمرو فتاها

(İsfəhani, 2002: 59)

بكت عيني وعاودها قذاها
على صخر واي فتى كصخر
حلفت برب صهب
لئن جزعت بنو عمرو وعليه

*Gözlərim kor olana qədər ağladım,
Sahr və Sahra bənzəyən igidlərə ağladım
Ondan aslı olmayan səbəblərdən balasına şəfqət göstərə bilməyən dəvə kimi.
And olsun Beytul Məhərrəmə gedən qızılı rəngli atların Rəbbinə,
Bəni Amrın qorxusu gənc bir igidini itirdiyi üçündür.
Bu qorxunun başqa bir səbəbi yoxdur.*

İfası dövrün görkəmli xəlifələri tərəfindən bəyənən Əbu Yəhya Ubeydullah İbn Sureyc türk əsilli olub, Məkkədə anadan olmuşdur. İbn Miscəh, Tuveys, Azzə əl-Meyləi, Naşid əl-Farisinin tələbəsi olmuş, 683-cü ildə Harrə döyüşündə iştirak edərək burada vəfat edənlərin şərəfinə həsr etdiyi mərsiyələri ilə hamının diqqətini cəlb etmişdir. Dövrünün ən məşhur mərsiyəxanlarından olmasına baxmayaraq, şagirdi əl-Ğariz onu üstələdiyinə görə xanəndəliyə yönəlmiş, ilk dəfə ağasının oğlu Abdullah ibn Əbdürrəhman ibn əbu əl-Hüseynin oğlunun sünnət toyunda oxuduğu nəğmələrlə tanınmışdır. Malik ibn Əbu əs-Səmh İbn Sureycdən gözəl musiqi icrası üçün nə etmək lazım olduğunu soruşmuşdur. *O da cavabında: "Yaxşı sənətkar odur ki, vəzndən yaxşı istifadə edə bilsin, mətni qrammatik qaydalara uyğun şəkildə oxusun, ahəngə fikir versin və vurğuları düz vuraraq sazəndələrə uyğunlaşdırsın", – demişdir. Malik bu cavabı Məbəd ibn Vəhbə dedikdə, o, belə demişdir: "Əgər musiqi haqqında Qurani-Kərimdə bir tərif olsaydı, ancaq belə ola bilərdi"* (Gunel, 1999: 366-367).

Əbu əl-Ətahiyyə isə zuhdiyyə şairidir, onun şeirləri sanki sufi poeziyasının başlanğıcıdır. O, bir janr üzərində daha çox işləsə də, müxtəlif məsələlərə toxunmaqla yaradıcılığını sevdirə bilmişdir. Şərabı, əyləncəli, musiqili məclisləri təsvir edən digər şairlərdən fərqli olaraq, Əbu əl-Ətahiyyə insanın başqasına yox, məhz özünə mərsiyə deməli olduğunu söyləyir. Baxmayaraq ki, o, qəbir əhlinin xoş, həyatda olduğu sevgi dolu günlərini xatırlayır, bununla bərabər, ölümü ön plana çəkərək öz poeziyası ilə insanı bədbinliyə sürükləyir.

بين عيني كل حي علم الموت نح على نفسك يامسكين ان كنت تنوح.

Hər bir canlının iki gözünün arasında ölüm işarəsi parlayır. Ey zavallı, növhə deyirsənsə, özünə de! (Qasımova, 2019: 345).

Varlı ailələrin musiqiçilərə yüksək məbləğdə pul köməkliyi etməsi və xalqın formalaşmış musiqi zövqü, Əməvilər dövrünün mühüm və ağırlı hadisəsi olan Kərbəla müsibətindən sonra şiələr arasında mərsiyələrin daha da inkişaf etməsi, yunan musiqi nəzəriyyəsinin ərəblər tərəfindən tərcümə olunaraq tətbiq edilməsi ilə ərəb musiqisi professional hal almaqla, hər bir təbəqənin diqqət mərkəzində idi. Musiqinin saray mühitində çox geniş şəkildə ifa olunduğunu düşünsək, xəlifələrin özlərinin də bəzən sadəcə əyləncə xatirinə, bəzən də professional şəkildə musiqi ilə məşğul olması heç də təəccüb doğurmaz. Müqayisəyə yer vermiş olsaq, Əməvilər dövrünə nisbətdə Abbasilər sarayında daha çox musiqiçi yetişmiş olduğunu demək mümkündür. Bunun səbəbini isə Kərbəla hadisəsindən sonra xalqı bu əhval-ruhiyyədən kənarlaşdırmaq, hakimiyyəti sevdirmək, əhli-beytdən ayrı salmaq məqsədi kimi izah etmək olar və buna görə də çox asanlıqla şərab, eyş-ışrət məclisləri keçirilir, bu, bir çoxları tərəfindən məqbul sayılırdı.

Əgər şeir və musiqinin qarşılıqlı əlaqəsindən danışırıqsa, hələ qədim dövrlərdən intişar tapmış mərsiyələrdən bir daha, daha fərqli baxımdan danışmağımız yerinə düşər. Belə ki, tarix boyu baş verən ən faciəli hadisələrdən olan Kərbəla hadisəsi Əməvilərin hakimiyyət illərində baş vermiş, mərsiyələrin ən gözəl nümunələri də bununla bağlı olaraq o zaman yaranmışdır. Siyasi hadisə olmasına baxmayaraq, təsiri ərəb şeiri və musiqisindən yan ötməmiş, onları daha da inkişaf etdirmişdir. Əl-İsfəhanidən bizə belə rəvayət olunur ki, bu faciənin şahidi olan Sukeynə bint Hüseyn məşhur müğənni İbn Sureycə bir şeir göndərərək onun mərsiyə formasında bəstələnməsini istəyir. Bu beyt aşağıdakı kimi olmuşdur:

يا أرض ويحك أكرمي
فلقد ظفرت بسادتي وحماتي.

*Ey torpaq! Heyif olsun sənə! Ölülərimlə yaxşı rəftar et,
Qoruyanlarımı və əfəndilərimi əlimdən aldın.*

Qeyd edək ki, bu şeir əruz vəzninin kamil bəhrindədir. İbn Sureyc bu şeiri bəstələyir, Məkkə, Mədinə və Taifdə məşhurlaşır (İsfəhani, 2002/1: 171).

Azərbaycanın ən qədim folklor nümunələri olaraq yas və dəfn mərasimlərində ağılar, oxşamalar, mərsiyələr oxunardı. Qədim ağıların mətn əsasları oğuz dastanlarından götürülmüş, sonralar isə ağıların bayatı şəkilli formaları yaranmışdır. Mərsiyələrin mətnləri əruz vəznində olub, klassik ədəbiyyatdan (Füzuli, Şücai, Raci, Qüdsi və b.) götürülürdü.

XVII əsrdə Azərbaycanda da aşıq şeirinin əsas hissəsini məzmun olaraq Kərbəla hadisəsi təşkil edirdi. Aşıq Alı, Aşıq Nəcəf, Növrəs İman kimi aşıqların şeirlərində bu cür məzmun var idi. Azərbaycan ədəbiyyatında ayrılıqda Kərbəla haqqında dastana rast gəlinməsə də, Zəki İslamın Kərbəladan bəhs edən dastanı vardır. Kərbəla folkloru dini-irfani dastanların yaranmasına böyük təsir göstərmişdir. Məzhəbindən, dini etiqadından aslı olmayaraq, haqq yolunda aparılan mübarizə, düz sözə görə daima təqibəmə aşıq dastanlarında, sazında, sözündə öz əksini tapmışdır. Sovet dövründə belə qadağan olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı həmişə məhərrəmlik ayında məscidlərdə və evdə Kərbəla hadisəsi münasibətilə yayılan mərsiyələri oxumuşdur.

Nəticə

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, yas mərasimləri zamanı istifadə olunan mərsiyələr əslində mürəkkəb bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Ərəblərin mərasimlərində daha geniş istifadə olunan mərsiyə zaman ötdükcə digər xalqların da mədəniyyətlərinə sirayət etmişdir. Müxtəlif dövrlərdə fərqli forma və məzmun kəsb edən mərsiyələr ərəb dilinin də zənginləşməsinə, ədəbiyyatda gözəl nümunələrin yaranmasına səbəb olmuşdur.

QAYNAQLAR:

1. El Cheikh, Nadia Maria (2010). El género de la “muerte” en el Kitāb al-‘iqd al-Farīd. https://www.researchgate.net/publication/270083369_The_Gendering_of_Death_in_Kitab_al-'Iqd_al-Farid
2. Goldzier, I. (1902) *Bemerkungen zur arabischen Trauerpoesie*. Wiener: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.
3. Günel, F. (1999) İbn Süreyc, Ubeydullah: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, [44 ciltte]. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı E-Yayın Evi, c.20.
4. Həssan. Mərsiyələr. <https://www.aldiwan.net/poem21428.html%20H%C9%99ssan%20m%C9%99rsiy%C9%99>
5. Qasımova, A. (2019) *Ərəb ədəbiyyatı (V–VIII əsrlər)*. Bakı: Elm.
6. *Библия книги священного писания ветхого и нового завета*. Великобритания: Richard Clay LTD.
7. أبي الفرج الأصفهاني. (٢٠٠٢). *كتاب الأغاني*: [٢٥]. بيروت: دار الصادر، ج. ١.
8. أبي الفرج الأصفهاني. (٢٠٠٢). *كتاب الأغاني*: [٢٥]. بيروت: دار الصادر، ج. ١٥.
9. Эйгес, Иосиф. *Элегия*. <http://feb-web.ru/feb/slt/abc/lt2/lt2-b112.htm>

The historical development of the genre of lamentation in Arabic literature and its bright examples

DILBER HUSEINOVA**

Summary

The article talks about the history of the origin and development of the lament in Arabic literature. However, how the funeral music appeared before the appearance of the lament cannot fail to arouse interest. Therefore, this issue is also addressed in the article, and the story of Prophet Adam, who is considered the author of the first funeral songs, is mentioned. Then, the most brilliant representatives and examples in Arabic literature are reflected, providing extensive information about the genre. In connection with the study of the main object and subject of the article, the names of famous people such as Khansa, Abu al-Atahiya, Ibn Surayj are mentioned, at the same time Ignác Goldziher's article on lamentation and Abu al-Faraj al-Isfahani's work "Kitab al-Aghani" which is considered a valuable written source at all times is referred to. When appropriate, comparisons are made with the lament genre, which has beautiful examples in Azerbaijani literature. Thus, it is no coincidence that the month of Muharram is celebrated in our traditions in connection with the incident of Karbala, and therefore the lamentations become widespread. For this reason, we think that the study of laments in both Azerbaijani and Arabic literature can help to achieve interesting results in this field.

Keywords: *genre of lamentation, niyaha, funeral ceremony, Jahiliyyah period*

Историческое развитие жанра плачев в арабской литературе и его яркие примеры

ДИЛЬБЕР ГУСЕЙНОВА***

Резюме

В статье рассказывается об истории возникновения и развития ламенты в арабской литературе. Однако то, как погребальная музыка появилась раньше появления плача, не может не вызывать интереса. Поэтому в статье также рассматривается этот вопрос и рассказывается история пророка Адама, который считается автором первых погребальных песнопений. Затем отражаются самые яркие представители и примеры в арабской литературе, предоставляя обширную информацию об этом жанре. В связи с изучением основного объекта и предмета статьи упоминаются имена таких известных людей, как Ханса, Абу аль-Атахия, Ибн Сурайдж, в то же время статья Игнаца Гольдзихера о плаче и работа Абу аль-Фараджа аль-Исфахани "Китаб аль-Агани" на который всегда ссылаются как на ценный письменный источник. Когда это уместно, сравнивают с жанром плача, который имеет прекрасные образцы в азербайджанской литературе. Таким образом, не случайно месяц Мухаррам празднуется в наших традициях в связи со случаем Кербелы, и поэтому причитания получают широкое распространение. По этой причине мы считаем, что изучение причитаний как в азербайджанской, так и в арабской литературе может помочь в достижении интересных результатов в этой области.

Ключевые слова: *жанр плача, нияха, траурная церемония, джахилия невежества.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.05.2024
Çapa qəbul tarixi: 22.09.2024
Çap olunma tarixi: 22.10.2024

** PhD in Philology; National museum of Azerbaijani Literature named after Nizami Ganjavi; dilber.rehimova@gmail.com; ORCID ID 0000-0003-3848-9430

*** Кандидат филологических наук; Национальный музей Азербайджанской литературы имени Низами Гянджави; dilber.rehimova@gmail.com; ORCID ID 0000-0003-3848-9430